

قاعده عدالت در فقه امامیه

کلت و گویا جمعی از اساتید حوزه و دانشگاه

به کوشش: حسنعلی علی اکبریان

www.ketab.ir

قاعده عدالت در فقه امامیه

گفت و گو با جمعی از اساتید حوزه و دانشگاه

به کوشش: حسنعلی علی اکبریان

● ناشر: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

معاونت پژوهشی دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم

● تهیه: پژوهشکده فقه و حقوق

● ویراستار: ابوالقاسم آرزومندی

● لیتوگرافی و چاپ: باقری

● چاپ اول: زمستان ۱۳۸۶

● شمارگان: ۱۴۰۰

● قیمت: ۲۵۰۰ تومان

● عنوان: ۶۰؛ مسلسل: ۸۸

همه حقوق برای ناشر محفوظ است.

نشانی: قم، خیابان شهداء (صفائیة)، کوچه آمار، پلاک ۴۲

تلفن و دورنگار: ۷۸۳۲۸۳۳، پخش: قم ۷۸۳۲۸۳۴؛ تهران ۰۵-۰۳-۰۲-۸۸۹۴۰۳

ص.ب: ۳۷۱۸۵/۳۸۵۸، کدپستی: ۳۷۱۵۶-۱۶۴۳۹

وب سایت: www.isca.ac.ir

پست الکترونیک: nashr@isca.ac.ir

علی اکبریان، حسنعلی، ۱۳۳۹-

قاعده عدالت در فقه امامیه: گفت و گو با جمعی از اساتید حوزه و دانشگاه / به

کوشش حسنعلی علی اکبریان، تدوین پژوهشکده فقه و حقوق پژوهشگاه علوم و فرهنگ

اسلامی. - قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۶.

۴۴۰ ص: (سلسله گفت و گوهای فقه، حقوق و جامعه ۴)

۴۵۰۰۰ ریال: ISBN:978-964-2636-60-0

فهرستنویسی بر اساس اطلاعات فیبا.

کتابنامه: ص [۲۸۷] - ۱۳۹۲ همچنین بصورت زیرنویس.

نمایه.

۱. عدالت (اسلام). ۲. قواعد فقهیه. ۳. فقه - تفسیر و استنباط. - مصاحبه‌ها.

الف. دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم. معاونت پژوهشی. پژوهشگاه علوم و

فرهنگ اسلامی. پژوهشکده فقه و حقوق. ب. عنوان.

۲۹۷/۴۳۴

۲۳۰/۱۲/ع ۸

۱۳۸۶

فهرست

۱۱	سخنی با خواننده
بخش اول: گفت وگوها در مروری تحلیلی		
۱۹	پیش‌گفتار
۲۴	فصل اول: کلیات
۲۴	۱-۱- مفهوم عدالت
۲۴	۱-۱-۱. زوایای مختلف عدالت
۲۵	۱-۱-۲. سطوح مختلف در تعریف عدالت
۲۶	۱-۱-۳. تقسیمات و اطلاقات عدالت
۲۹	۲-۱. نظریات مطرح در قاعده عدالت
۳۱	۳-۱. ضابطه قاعده فقهی و تطبیق آن بر قاعده عدالت
۳۳	۴-۱. اقسام قاعده فقهی و تبیین نوع قاعده عدالت
۳۸	۵-۱. ارتباط قاعده عدالت با قواعد دیگر
۳۸	۱-۵-۱. قاعده عدالت و قاعده عدل و انصاف
۳۹	۱-۵-۲. قاعده عدالت و قاعده نفی ظلم*
۳۹	۶-۱. تاریخچه قاعده عدالت
۴۱	فصل دوم: مبانی قاعده عدالت
۴۱	۱-۲. رویکرد به خدا، کتاب و سنت

- ۲-۲. ثبات و تغییر احکام اسلام ۴۴
- ۲-۳. موضوع له عدل و ظلم، موضوع امر و نهی به عدل و ظلم ۴۶
- ۲-۴. اطلاق و نسبت عدالت ۴۸
- ۲-۵. امضایی و تأسیسی بودن عدالت ۵۰
- ۲-۶. توانایی بشر در فهم مصادیق عدالت ۵۲
- فصل سوم: ثبات و تغییر مصادیق عدالت و ظلم ۵۷
- ۳-۱. طرح مسئله ۵۷
- ۳-۲. مناسیء تغییر در مصادیق عدالت ۵۸
- ۳-۳. آیا حکم شارع با تغییر مصادیق عدالت تغییر می‌کند؟ ۶۰
- ۳-۳-۱. آیا تغییر مصادیق عدالت به منشأ اول باعث تغییر حکم شرع می‌شود؟ ۶۱
- ۳-۳-۲. آیا تغییر مصادیق عدالت به منشأ دوم باعث تغییر حکم شرع می‌شود؟ ۶۴
- ۳-۳-۳. آیا تغییر مصادیق عدالت به منشأ سوم باعث تغییر حکم شرع می‌شود؟ ۶۹
- فصل چهارم: ادله نظریات سه گانه در قاعده عدالت ۷۳
- ۴-۱. ادله نظریه غیر فقهی عدالت ۷۳
- ۴-۲. ادله نظریه فقهی عدالت عرفی ۷۴
- ۴-۲-۱. تمسک به روایات عرض اخبار به قرآن ۷۴
- ۴-۲-۲. حکومت ادله عدالت بر ادله احکام ۷۶
- ۴-۳. دلیل نظریه فقهی عدالت واقعی ۷۷

بخش دوم: گفت و گوها

- گفت و گو با حضرت حجة الاسلام و المسلمین مبلغی ۸۳
- ویژگی های بحث از تاریخ قاعده عدالت ۸۳
- عدالت در دوران جاهلیت ۸۹
- شواهدی بر عدالت‌گرایی توافقی در جامعه جاهلی عرب ۱۰۳

- برخورد اسلام با عدالت عرب جاهلی ۱۱۰
- دلالت آیات بر امضای عدالت توافقی ۱۱۳
- بررسی تاریخی عدالت در دوران رسالت پیامبر اکرم ﷺ ۱۲۰
- آیاتی که عدالت توافقی عرب جاهلی را نفی می‌کند ۱۲۸
- تلقی مردم از عدالت در دوران پس از رسول اکرم ﷺ ۱۳۴
- قرائن رجوع به توافق در جایی که شارع نصی ندارد ۱۳۷
- عرصه حکومت ۱۳۷
- عرصه قضاوت ۱۴۱
- عرصه اقتصاد ۱۴۳
- پیدایش خوارج ۱۴۵
- خلاصه و جمع‌بندی ۱۴۷
- اشکال‌های امضای عدالت توافقی ۱۵۲
- معیار قاعده فقهی بودن عدالت ۱۶۳
- تفاوت قاعده عدالت با قاعده عدل و انصاف ۱۷۲
- تأسیسی یا امضایی بودن نصوص عدالت ۱۷۶
- رابطه قانون و عدل ۱۸۵
- بازگشت به بحث تأسیسی یا امضایی بودن نصوص ۱۹۰
- گفت‌وگو با حضرت حجة الاسلام والمسلمین شرکت نوسلی ۱۹۷
- موضوع قاعده عدالت و ضرورت بحث از آن ۱۹۷
- جنبه‌های کلامی بحث از عدالت ۱۹۹
- جنبه‌های فقهی بحث از عدالت ۲۰۱
- تعریف عدالت ۲۰۳
- رابطه فرایند شکل‌گیری مفهوم عدالت در ذهن با تعریف عدالت ۲۱۳

- ۲۱۵..... بازگشت به مباحث کلامی عدالت
- ۲۱۹..... تشخیص مصداق عدالت
- ۲۲۳..... ثبات و تغییر مصداق عدالت
- ۲۲۷..... شناخت عقلی عدل و ظلم
- ۲۲۹..... اشکال‌های قاعده عدالت
- ۲۳۱..... نسبت اصل عدالت با اصول دیگر
- ۲۳۳..... گفت‌وگو با جناب آقای محمد مجتهد شبستری
- ۲۳۳..... موضوع قاعده عدالت و ضرورت بحث از آن
- ۲۳۷..... رویکردهای مختلف درباره ارتباط عدالت با کتاب و سنت
- ۲۴۰..... تفصیل مبانی رویکرد مختار در ارتباط عدالت با کتاب و سنت
- ۲۵۳..... گفت‌وگو با حضرت آیه الله صانمی (دام ظلّه)
- ۲۵۳..... بخش مکتوب
- ۲۵۹..... بخش گفت‌وگو
- ۲۵۹..... موضوع قاعده عدالت و اهمیت بحث از آن
- ۲۶۷..... اشکالات قاعده عدالت
- ۲۷۱..... معیارهای شناخت مصداق عدل و ظلم
- ۲۷۳..... حیطة جریان قاعده عدالت
- ۲۷۷..... اشکالاتی دیگر به قاعده عدالت
- ۲۸۶..... حکومت ادله عدالت بر ادله احکام
- ۲۸۷..... مرجعیت عرف در تشخیص مصداق عدالت و شواهد آن
- ۲۹۵..... اشکال‌هایی بر قاعده عدالت
- ۳۰۷..... نقد اشکال‌هایی به مرجعیت عرف در تشخیص مصداق عدالت

۳۲۷	گفت وگو با حضرت حجة الاسلام والمسلمین شهیدی
۳۲۷	بخش مکتوب
۳۲۳	بخش گفت وگو
۳۲۳	اقسام عدل و ظلم
۳۲۵	آثار فتنه قبیح ظلم عقلایی
۳۲۹	حکم اختلاف در ارتکاز ظلم
۳۴۳	امضای ارتکاز عقلایی ظلم
۳۴۸	موضوع له عدل و ظلم
۳۵۱	ارتکازات جدید ظلم
۳۶۶	تأثیر ارتکاز جدید در تجدید نظر در موضوع حکم
۳۷۱	خط قرمزهای تحلیل موضوع احکام
۳۸۷	کتاب نامه
۳۹۳	نماینده ها
۳۹۵	آیات
۳۹۹	روایات
۴۰۲	اصطلاحات
۴۰۸	اعلام، گروه ها و مکاتب
۴۱۱	کتاب ها
۴۱۲	مکان ها
۴۱۳	فهرست تفصیلی گفت وگوها

سخنی با خواننده

پیشرفت تکنولوژی و صنعت، انتقال و مبادله سریع اطلاعات، کنش و واکنش حوزه‌های مختلف سیاسی، اقتصادی و فرهنگی، تأثیرپذیری افکار جهانی از دگرگونی‌ها و تأثیرپذیری آن‌ها از یکدیگر، ظهور روابط چندگانه و تعامل‌های پیچیده در ساحت‌های فراملی و جهانی، تطوریابی نگاه‌ها و نظریه‌های حقوقی و فلسفی، پدید آمدن الگوها و کالاهای فرهنگی مغایر با ارزش‌های انسانی و غیرقابل دفاع و... تحولات دنیای جدید را تشکیل می‌دهند.

بدیهی است تئوری «توانایی فقه برای مواجهه فعال و مثبت با دنیای جدید» را هنگامی می‌توان اثبات و اجرا کرد که پرسش‌های متوجه به فقه که بر آمده از این تحولات هستند، شناسایی، بررسی و پاسخ داده شوند.

این پرسش‌ها جایگاه‌های متفاوتی دارند؛ پاره‌ای به مبانی و ریشه‌های فقه، پاره‌ای به فعالیت فقهی و روند شکل‌گیری آن و پاره‌ای نیز به مرحله پس از استنباط (عرضه فقه) مربوط می‌شوند. بخشی از این پرسش‌ها عبارتند از:

۱. پرسش‌های متوجه به مبانی فقه

مقصود از مبانی، هم آن دسته از مبانی است که فقه هویت خود را به عنوان یک دانش از آن‌ها بر می‌گیرد و هم آن دسته از مبانی است که به اقتضای آن‌ها نقش «تنظیم روابط و مناسبات حقوقی» منحصر به فقه می‌گردد این مبانی متعدّدند؛ ولی از میان آن‌ها دو مبنای زیر امروزه بیشتر مورد پرسش هستند:

۱-۱. مکلف بودن انسان در برابر خداوند: در برابر این مبنا امروزه دیدگاهی قرار گرفته که انسان را موجودی ذی حق و فرا تکلیف به شمار می‌آورد.

۱-۲. لزوم تعیین روابط و مناسبات حقوقی بر اساس رجوع به عقل قدسی (عقل متعالی معصوم): در برابر این مبنا نیز امروزه دیدگاهی قرار گرفته که عقل و علم بشر را در تعیین این مناسبات توانا می‌بیند.

۲. پرسش‌های متوجه به فعالیت فقهی و روند شکل‌گیری آن‌ها

این پرسش‌ها به محورهایی چند مربوط می‌شوند که به قرار زیر است:

۱-۲. تأثیرپذیری اجتهاد به عنوان یک فعالیت فکری و ذهنی

در این زمینه با پرسش‌های بسیار روبه رو هستیم که دست کم دو پرسش زیر اهمیت دارند:

- تحولات اجتماعی (از آن باب که اندیشه و به ویژه اندیشه‌های ناظر به مناسبات اجتماعی را تحت تأثیر قرار می‌دهند) چه تأثیراتی را بر فقه و فعالیت فقهی بر جای می‌گذارند؟

- اخلاق که گاه به دلیل در اختیار قرار دادن فضای درونی و روانی انسان، به تعاملات و حتی نگاه او به مناسبات اجتماعی جهت می‌دهد، آیا بر ذهنیت و فعالیت فقهی فقیه نیز سایه تأثیر می‌گسترده یا نه؟ در صورت پذیرش آن، آیا این تأثیرگذاری همیشه مثبت است؟

۲-۲. لوازم و ملزومات پاسخ‌گویی فقه به مسائل جدید

- شناخت مسائل جدید: با توجه به نیازمندی شناخت انسان از پدیده‌های جدید به تخصص که نتیجه طبیعی تعامل میان سرنوشت پدیده‌ها با یکدیگر و پرشتاب شدن روند رویش و ریزش موضوعات است، چگونه فقه می‌تواند به حکم موضوعاتی که مسیر شناخت آن‌ها دشوار و پریپیچ و خم‌گردیده است، شناخت پیدا کند؟

- بررسی نظری - تاریخی اصول فقه از حیث توانایی جهت پاسخ‌گو بودن و یا نبودن

به مسائل جدید به ویژه مسائل حکومتی و سیاسی؛ این بحث متضمن سرفصل‌های متعددی است. یکی از این سرفصل‌ها بررسی نظری - تاریخی قواعد اصولی یا رویکردهایی در اصول همچون احتیاط یا پاره‌ای از شقوق استصحاب است که گاه به نظر می‌آید وجود و یا شدت آن‌ها فقه را در پاسخ‌گویی به مسائل جدید ناتوان می‌سازد.

- شناسایی و بررسی قواعد فقهی جدید یا ناشناخته در قواعد فقهی رایج ولی قابل بحث و احتمالاً قابل اثبات، همچون بحث از عدالت به عنوان یک قاعده فقهی.

- شناسایی و بررسی دانش‌ها یا فنونی که جای آن‌ها در مجموعه دانش‌های مورد استفاده فقه خالی است؛ همچون دانش «نقد متن»: نقد متن اگر چه از قدیم کمابیش همواره وجود داشته، ولی آنچه به آن نیازمندیم و می‌تواند نقد متن را در خدمت فقه قرار دهد، تبدیل آن به یک علم مستقل و تعریف شده، با حدودی معین و روشی مشخص است.

- روش‌شناسی فعالیت (= استنباط) فقهی: پرسش این است که در فضای کنونی توجه به روش‌شناسی در علم و پذیرش این اصل که روش‌شناسی سهمی مهم در موفقیت هر چه بیشتر علم دارد، آیا تنقیح روش استنباط فقهی، به ویژه در برابر تحولات روز افزون اجتماعی و مسائل جدید، ضرورت دارد؟ چگونه؟

۲-۳. مدیریت علم فقه از حیث آموزشی و پژوهشی

گذشت قرن‌های متمادی بر فقه به انباشت آرای انبوه در مسائل فقه و نیز در مسائل دانش‌هایی که بار خدمات رسانی به فقه را بر دوش دارند، انجامیده است. این تراکم و انباشت که در موارد بسیار توده‌وار دیده می‌شود، چالش‌هایی را فراروی دو بعد آموزش و پژوهش فقه گسترانده است. بی‌گمان در صورت حل نکردن این چالش‌ها کارکرد فقه به ویژه در مسائل جدید، در مسیر پر دست‌انداز و گاه غیر قابل عبوری قرار می‌گیرد. علاج و حل این مشکل کوشش‌های چند جانبه‌ای را طلب می‌کند. تعریف توسعه علم فقه و شاخص‌های آن، تصفیه آرای زاید، نظریه‌پردازی فقهی، ترسیم ساختاری گویاتر، جامع‌تر و دربرگیرنده‌تر در مورد مقولات جدید، و باز تدوین فنی و عالماند

متون فقهی، راهکارهای حل این مشکل را تشکیل می‌دهند. عنوان «مدیریت علم فقه» عنوان جامعی است که دست کم بخشی از این این راهکارها را پوشش می‌دهد.

۲-۲. تجزیه و تحلیل عناصر اصلی استنباط و جایگاه‌شناسی و نقش‌شناسی هر یک این از آن جهت مهم است که در استنباط، عناصر بسیاری با پر کردن فضا جای را به عناصر اصلی و روش‌ساز در استنباط تنگ کرده‌اند و فرصت پرداختن به آن‌ها را به حداقل رسانده‌اند. انجام فعالیتی با عنوان «مکتب‌شناسی فقهی» کوششی است که افزون بر داشتن نتایج خاص، به بازشناسی عناصر اصلی و تفکیک آن‌ها از عناصر غیر اصلی و نیز جایگاه‌شناسی و نقش‌شناسی این عناصر می‌انجامد.

۳. پرسش‌های متوجه به خروجی‌های فقه

پرسش اصلی این است که چگونه می‌توان حضوری دقیقاً فنی و موفق را برای خروجی‌های فقه، خواه خروجی‌های ناظر به حوزه‌های فردی و یا نیمه اجتماعی و خواه خروجی‌های فقه در ساحت قانون‌گذاری، تعریف کرد و به آن عینیت بخشید؟ عرصه مطالعاتی مربوط به قانون‌گذاری از حساسیت ویژه‌ای برخوردار است؛ زیرا فراروی فرایند شکل‌دهی به حضوری فنی و علمی از فقه در عرصه قانون‌گذاری پرسش‌های زیادی خودنمایی می‌کنند. فقه‌پژوهان باید به این پرسش‌ها که از منظر لوازم و ملزومات قانون‌گذاری معنا می‌یابند، پاسخ علمی دهند.

مشکل این است که فضای تحقیق را، به ویژه با امکانات محدود آن، موضوعاتی پر کرده‌اند که برای مطالعه وضع راحت‌تر و رو به راه‌تری دارند؛ در نتیجه موضوعات دشوار از قبیل آنچه گذشت - به رغم برخوردار بودن بسیاری از آن‌ها از اهمیت، حساسیت و اولویت - کمتر رغبت و عنایت محققان را به خود جلب، و به ندرت شانس پای نهادن به‌وادی پژوهش را پیدا می‌کنند.

روش مطالعاتی پژوهشکده فقه و حقوق برای خروج از این وضعیت، بر پایه این تلقی استوار بوده که باید تعاملی متفاوت را در دو مرحله «طرح و دریافت ایده» و

«پروراندن و اثبات آن» در پیش گرفت. در مرحله اول باید سخاوتمندانه و باز عمل کرد؛ این سخاوتمندی و برخورد آزاد از گذر «تولید، تکثیر و تبادل ایده» به انجام می‌رسد. می‌توان با به‌کارگیری این روش، باب پژوهش را در بسیاری از موضوعات پیچیده فراژوی فقه گشود و بن‌بستی را که مطالعه این دسته با آن روبه‌رو است، شکست. این در حالی است که در مرحله دوم که بار پروراندن و اثبات ایده را بر دوش دارد، اصل را باید بر دقت هر چه بیشتر و حرکت بر ریل معیارهای قابل دفاع فقهی قرار داد.

پژوهشکده فقه و حقوق در چارچوب اهداف و فعالیت‌های تعریف شده خود که معطوف به استحصال ظرفیت‌های فقه در پاسخ‌گویی به نیازهای زمان است، فراهم آوری مجموعه‌ای چند جلدی را با عنوان «فقه، حقوق و جامعه» وجهه همت خود قرار داد. اقدام پژوهشکده به فراهم آوری این مجموعه از توجه به تحولات پیش‌گفته و مقتضیات آن‌ها برخاسته است.

نوشتار حاضر حلقه‌ای از حلقه‌های این مجموعه را تشکیل می‌دهد و کوششی است برای بررسی پرسش‌های مربوط به قاعده عدالت، که به محور «فعالیت فقهی و روند شکل‌گیری آن» مربوط می‌گردد.

عدالت از اصول مذهب شیعه است و بحث حسن و قبح ذاتی و عقلی، پیشینه‌ای بس دراز در نزاع‌های کلامی میان مسلمانان دارد.

بحث عدالت از زوایای مختلفی در علوم اسلامی قابل بررسی است. عدالت خداوند در آفرینش، تشریح و جزا و نیز حسن و قبح ذاتی و عقلی - که عدل و ظلم از مصادیق آن است - در علم کلام بحث می‌شود. عدالت در صفات نفس که معیار تفکیک فضائل از رذائل است در علم اخلاق، عدالت در روابط خانوادگی در سیاست منزل، و عدالت در روابط اجتماعی در سیاست مدن جست‌وجو می‌شود. اصول فقه، عدل و ظلم را به مثابه مصادیقی از یکی از مبانی خود در عقلیات مطرح کرده است، در فقه عدالت فرد - که در مقابل آن فسق قرار داد، نه ظلم - در امام جماعت، قاضی، مفتی،

ولی، وصی، کاتب، عامل زکات و... شرط شده است. در درایه نیز عدالت راوی بنا بر برخی مبانی از شروط صحت حدیث شمرده شده است.

اما آیا عدالت و ظلم در فرایند اجتهاد نیز به کار گرفته می‌شود؟ به گونه‌ای که فقیه با شناخت عدل و ظلم حکم شرعی را کشف کند. اگر چنین است، مرجع تشخیص مفهوم و مصداق عدل و ظلم چیست؟ عدل و ظلم چه زمانی معیار است. نسبت این عناوین با ادله احکام چیست؟

این سؤال‌ها عدالت را در معرض طرح آن در قالب یک قاعده فقهی قرار می‌دهد. اهمیت بررسی این مسئله در زمانه حاضر، که مکاتب بشری احکامی مانند حقوق زنان، اقلیت‌های مذهبی و حقوق بشر را از دیدگاه اسلام به چالش کشیده‌اند، دو چندان شده است.

پژوهشکده فقه و حقوق پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی افتخار دارد به دور از هر گونه افراط و تفریط در نوآوری و جمود، تحقیق پیش رو را که حاصل آرا و اندیشه‌های فقهی و غیر فقهی پیرامون این مسئله است به جامعه علمی تقدیم کند. لازم به یادآوری است که چنین گفت‌وگوها بر اساس موضوع و با رعایت ارتباط مباحث می‌باشد. پژوهشکده اعتراف دارد که این مقدار تنها آغازی برای تنقیح بیشتر این مسئله است؛ از این رو طرح‌های دیگری را در شفاف‌سازی قاعده عدالت و حیطه کاربرد آن و مقایسه آن با قواعد دیگر در دستور کار خود دارد.

این پژوهشکده از زحمات همه اساتید حوزه و دانشگاه که با روی گشاده حضور در گفت‌وگوها را پذیرا شدند، همچنین از تلاش‌های مؤثر دبیر محترم علمی گفت‌وگو حجة الاسلام و المسلمین جناب آقای حسنعلی علی‌اکبریان و همه کسانی که به ثمر رسیدن این مجموعه مرهون زحمات ایشان است، تشکر به عمل می‌آورد.

احمد مبلنی

مدیر پژوهشکده فقه و حقوق